

بخشیان و بیتیکچیان

درباره منشیان ترکی نویس عصر ایلخانی و تیموری

www.ketab.ir

علی طارمی

سرشناسه: طارمی، علی، ۱۳۶۲-

عنوان و نام پدیدآور: بخشیان و بیتیکچیان: درباره منشیان ترکی نویسنده عصر ایلخانی و تیموری / علی طارمی.

مشخصات نشر: تبریز: انتشارات حکیم نظامی گنجه‌ای، ۱۴۰۲.

مشخصات ظاهری: ۲۳۲ ص.: مصور (رنگی)، نمودار.

شابک: ۹۷۸-۶۲۲-۸۲۵۵-۱۱-۸

وضعیت فهرست نویسی: فیبا

یادداشت: کتاینامه: ص. ۲۲۳-۲۲۴.

موضوع: دبیران دیوانی -- امپراتوری مغولان هند

Court secretaries -- Mogul Empire*

دبیران دیوانی -- ایران -- تاریخ

Court secretaries -- Iran -- History*

موضوع: ایران: -- تاریخ -- تیموریان، ۷۷۱ - ۹۱۱ ق.

Iran -- History -- Timurids, 1370 - 1505

ایران -- تاریخ -- ایلخانان، ۶۵۱ - ۷۵۶ ق.

Iran -- History -- Ilkhanids, 1253 - 1358

رده بندی کنگره: PIR۳۹۶

رده بندی دیویی: ۸۴۶

شماره کتابشناسی ملی: ۹۴۷۲۴۴۵

اطلاعات تکمیل کتابشناسی: فیبا

بخشیان و بیتیکچیان

درباره منشیان ترکی نویسنده عصر ایلخانی و تیموری

علی طارمی

طرح جلد: رضا غفاری / صفحه آرایی: کارگاه نشر نظامی

مشخصات ظاهری: ۲۳۲ ص، وزیری / شابک: ۹۷۸-۶۲۲-۸۲۵۵-۱۱-۸

ناشر: انتشارات حکیم نظامی گنجه‌ای

چاپ، صحافی و لیتوگرافی: تبریز- امین

نوبت چاپ: اول ۱۴۰۲ / تیراژ: ۳۰۰ جلد

نشانی: تبریز، اول خیابان طالقانی، ساختمان نورافزا، طبقه ۱

تلفن: ۰۴۱۳۵۵۴۰۰۵۲-۰۹۱۴۸۶۰۶۹۶۶

آدرس سایت: Nezamibook.ir

آدرس الکترونیکی: Nezami.Pub@gmail.com

قیمت: ۳۰۰۰۰ تومان

ویدیو ۳ - سینه سپردن - سید

بسم الله اویغوری - از نسخه خطی مشق اویغوری
محفوظ در کتابخانه لالا اسماعیل استانبول شماره ۱۳۸

«هولاکو پس از استخلاص بغداد،
بوقاتیمور را جهت فتح حله و کوفه و واسط
فرستاد. اهل آنجا ایل نشدند، شهر را
بستند و قتل و غارت آغاز کرد و قرب چهل
هزار آدمی به قتل آمدند و امیر سیف الدین
بیتکچی از بندگی حضرت التماس کرده
صد مغول را به نجف فرستاد تا مشهد
امیر المومنین علی علیه السلام را و اهل آنجا
را محافظت نمودند»

تاریخ!

فهرست

۹	مقدمه
۱۳	فصل اول: اویغورها و میراث اویغوری
۱۵	اویغورها و برپایی دولت اویغوری
۱۷	بیش بالیغ و تمدن چند فرهنگی اویغورها
۱۹	قراخانیان و اویغورها
۲۱	پایان کار دولت اویغور
۲۲	مختصری درباره خط اویغوری
۳۴	داستان کشف رمز خط اویغوری
۳۵	گستره زمانی و مکانی استفاده از خط اویغوری
۳۷	فصل دوم: بخشیان ایلخانی
۳۹	بخشی و تطور معنایی آن در گذر زمان
۴۱	قامن و توینان در میان مغولان
۵۲	بخشیان ایلخانی
۵۲	سیاست مذهبی مغولان
۵۴	تغییر دین مغولان از شمنیسم به بودایی
۵۵	سیر تاریخی بخشیان در عصر ایلخانی
۵۶	دوره ارغون و اوج قدرت بخشیان
۵۷	صوفی و بخشیان
۶۱	اسلام آوردن غازان خان و پایان کار بخشیان بودایی
۶۷	فصل سوم: بیتیکچیان ایلخانی
۶۹	عنصر ترکی در دیوانسالاری ایلخانی
۷۲	محمود یلواج و مسعود بیگ
۷۵	کورکوز اویغوری
۷۷	اقتباس مغولان از خط اویغوری

۸۱	بیتیکچیان، منشیان ترکی و مغولی نویس در عصر مغولان
۸۵	یرلیغ
۸۸	تمغا
۹۱	پایزه
۹۲	آشفته بازار یرلیغ و تمغا و پایزه و اصلاحات غازانی
۹۴	یاسا و بیلک‌ها
۹۶	سیف الدین بیتیکچی
۹۷	بیچیک (بیتیک)‌های سلاطین ایلخانی به دربار پادشاهان فرنگ و پاپها
۱۰۷	سکه‌های اویغوری
۱۰۹	نمونه‌های اویغوری بر جای مانده از عصر ایلخانی
۱۱۴	تقویم اویغوری
۱۱۹	زبان ترکی در درگاه و دیوان ایلخانی
۱۲۴	ادبیات ترکی در دوره ایلخانی
۱۲۷	رشیدالدین و تدوین تاریخ ملی ترکان و مغولان
۱۳۳	تاریخ سزّی مغولان
۱۳۷	بیتیکچی‌گری بعد از دوره ایلخانی
۱۳۹	فصل چهارم: بخشیان تیموری و میراث مکتوب آنها
۱۴۱	تیمور و تیموریان
۱۴۲	مختصری درباره ادبیات ترکی در عصر تیموری
۱۴۶	رواج خط اویغوری در عصر تیموری
۱۴۸	بخشیان تیموری
۱۴۹	بخشیان تاریخ نگار تیموری
۱۵۴	سبک تاریخ نگاری بخشیان
۱۵۸	توزوکات تیموری، نمونه ای از تاریخ نگاری بخشیان
۱۶۲	آماري از بخشیان دربار تیموری
۱۶۵	بخشیان ایلچی شاهرخ

۱۶۸	میراث مکتوب بخشیان تیموری
۱۶۹	قوتادغو بیلک
۱۷۱	عتبه الحقایق
۱۷۹	معراج نامه اویغوری
۱۸۳	ترجمه تذکره الاولیا
۱۸۳	مخزن الاسرار میرحیدر ترکی گوی
۱۸۷	منصور بخشی و مجموعه اویغوری امیر چخماق یزد
۱۹۰	بختیارنامه
۱۹۰	اوغوزنامه اویغوری
۱۹۳	لطافت نامه خجندی
۱۹۳	یرلیغ‌های تیموری
۱۹۸	قطعات اویغوری دیگر
۲۰۱	عبدالرزاق بخشی، بخشی دربار عثمانی
۲۰۵	بخشیان و انتقال هنر کتاب آرایی و مینیاتور به جهان اسلام
۲۰۸	استاد محمد سیاه قلم، بخشی عجایب نگار عصر تیموری
۲۱۲	بخشی زاده کبیر و پایان کار بخشیان تیموری
۲۱۶	بخشیان پس از دوره تیموری
۲۱۹	لغتنامه
۲۲۳	منابع و مآخذ

مقدمه

شاید بیست سال پیش بود که برای اولین بار تصویر یکی از صفحات نسخه‌ای از کتاب عتبه الحقایق را به خط اویغوری دیدم. کتابی ترکی-اسلامی که به خط اویغوری نوشته شده بود. کتابت کتابی با محتوای اسلامی با چنین خط پیچ در پیچ و دلربایی برایم عجیب و غریب مینمود. بعد از آن گاه گاهی که با چنین متونی در میان کتابها برخورد میکردم، دانستم این خط نه تنها در کتابت عتبه الحقایق بلکه در متون دیگر هم استفاده شده است. حجم عظیم و قابل توجهی از اوراق و متون ترکی به این خط در موزه‌های جهان پراکنده بود. با مشاهده این نوع متون سؤالاتی در ذهنم شکل گرفت. این متون چه هستند؟ منشأ این خط چیست و از کجا آمده است؟ چرا با وجود محتوای اسلامی آن نه به خط عربی بلکه به خط اویغوری نوشته شده‌اند؟ این متون چه فرقی با متون ترکی که به خط عربی هستند دارند؟ اصرار بر استفاده از این خط از کجا سرچشمه میگرفت؟ نویسندگان و خوانندگان این متون چه کسانی بوده‌اند؟ محتوای دقیق این متون چه بوده است؟ جغرافیای استفاده از این خط کجا بوده است؟ در کدام اعصار نوشتن به این خط مرسوم بوده است؟ و... جستجو درباره پاسخ این سؤالات سخت بود چه توضیح قانع کننده و جامعی در این باره در کتابهای چاپ شده در ایران وجود نداشت. چیزهایی میشد از منابع انگلیسی و ترکی استانبولی درباره این متون به دست آورد ولی این توضیحات هم

عطش سؤالات را رفع نمیکرد. شروع به نوشتن آنچه در این باره دریافته بودم کردم که حاصلش چند مقاله کوتاه بود که در مجله «پایرام» منتشر شد.

با گذشت زمان دریافتم که این اوراق پراکنده با موضوع منشیان و دبیران ترکی نویس در بارهای حاکمان ترکتبار مخصوصاً در عصر ایلخانی و تیموری در ارتباط است. منشیگری و نویسندگان ترکی نویس درباری در این دوره‌ها موضوعی بود که تقریباً هیچ نوشته خوبی درباره اش نمیشد پیدا کرد. محققان معاصر ایران اغلب بلکه به اتفاق نوشته اند که کار دبیری و منشیگری همواره در دستان فارسی نویسان بوده است و حکام ترکتبار تنها اهل شمشیر بوده‌اند و قلم را یکسره به فارسی نویسان سپرده بودند. در چنین جوی مطرح کردن اینکه این متون پراکنده ترکی به خط اویغوری نشانی از نویسندگان و منشیان گمنام ترکی نویس است، ایده غریبی به نظر میرسید، ولی میتوانست هم تا حدودی به سؤالات طرح شده درباره ماهیت متون اویغوری- اسلامی پاسخی دهد و هم نوری در تاریخ تاریک منشیگری ترکی بیفکند، منشیانی که در تاریخ آنها را با عنوان «بخشی‌ها و بیتیکچی‌ها» میشناسیم. ایده‌ای که محصول آن رساله‌ای شد که هم اکنون در دستان شماست. کتاب برای شناخت بخشیان و بیتیکچیان ایلخانی و تیموری در چهار فصل تنظیم شده است. فصل اول آن به ریشه‌ها پرداخته و درباره اویغورها و میراث تمدنی آنهاست که عاقبت به دست ترکان و مغولان رسیده است. فصل دوم آن درباره بخشیان عصر ایلخانی است و در این فصل برای روشن شدن مبحث ناگزیر و ضرورتاً به موضوعاتی همچون دین و آیین ترکان و مغولان هم پرداخته شده است و تاریخ ظهور تا افول بخشیان ایلخانی بررسی شده است. فصل سوم درباره بیتیکچیان ایلخانی است که در آن کوشیده شده است موضوعاتی چون منشیان مغولی و ترکی نویس دربار ایلخانی، نفوذ دیوانسالاری ترکی در عصر ایلخانی و تاریخچه‌ای از ادبیات ترکی در این عصر و رواج آن در دیوان و درگاه ایلخانی مورد بحث قرار گیرد. فصل آخر (فصل چهارم) درباره بخشیان تیموری است و به متون و میراث برجامانده بخشیان نیز پرداخته شده است. وقتی خود رساله را برای بار دوم نه به عنوان نویسنده بلکه خواننده آن خواندم هنوز نکات تاریک و مبهمی در آن میبینم. هنوز برخی سؤالات پاسخ در خوری نگرفته‌اند،

برخی موضوعات آن بسیار خلاصه شده و برخی را تفصیلی تر یافتیم. مطالب آن بیش از آنکه وامدار نوشته‌های معاصرین و منابع خارجی باشد، متکی به منابع دست اول ایرانی و ترکی است موضوعی که میتواند هم نقص آن تلقی شود و هم امتیاز آن. لحن نوشته‌های آن را گاه نرم و گاه خشک میبینم و این به علت آن است که این نوشته‌ها را در طی چند سال و بدون پیوستگی زمانی فراهم آورده‌ام، ولی بنا به دلایلی به این موارد تعدد دست نزد. کوتاه سخن اینکه رساله حاضر را از حیث محتوا و شکل و طرح آن قابل دفاع ولی در آغاز راه میبینم. امیدوارم خوانندگان گرامی نظرات و انتقادات خود را درباره مباحث و ایرادات آن، ارائه دهند تا انشاالله در نوشته‌های بعدی مورد توجه قرار گیرد. شایان ذکر است املائی متفاوت اسامی خاص اشخاص، جایها و اصطلاحات ترکی و مغولی در متون قدیم به صورتهای مختلف ضبط شده است. مثلاً عنوان «بیتیکچی»، به صورت «بیتکچی» و «بتکچی» نیز آمده است، لذا این اصطلاحات با املائی متفاوت در متن دیده خواهد شد.

لازم به ذکر است که کتابی که اکنون در دست شماست برای بار نخست به عنوان ویژه‌نامه در فصلنامه بایرام (شماره ۸/ مسلسل ۹۰ - تابستان ۱۴۰۲) چاپ شده است و اکنون با اصلاحاتی جزئی در قالب کتاب منتشر میشود. نشریه بایرام با قدمت انتشار پانزده ساله به مدیریت دوست گرامی آقای علی محمدیانی در زنجان منتشر میشود و بنده افتخار سردبیری آن را در چند سال اخیر داشته‌ام. بر خود لازم میدانم از آقای محمدیانی بابت مساعدت ایشان در چاپ اولیه این کتاب در فصلنامه بایرام قدردانی نمایم. گاهی که در محافل دوستانه درباره موضوع این رساله بحثی میشد برخی از دوستان مرا تشویق به مکتوب کردن آن میکردند و همین تشویقات مرا به نگارش آن ترغیب کرد از این دوستان بالاخص از فاضلان گرامی سید مرتضی حسینی، علی ابوالقاسمی و مصطفی رزاقی تشکر میکنم. دوست و نویسنده عزیز آقای سید مرتضی حسینی بنا به لطفی که همواره به این بنده داشته اند، نه تنها جزو مشوقان نوشتن کتاب بوده اند بلکه با پیشنهاد و هماهنگی ایشان با ناشر گرامی انتشارات نظامی آن ویژه‌نامه اینک در قالب کتاب مجدداً طبع میشود، در این راستا عمیقاً از زحمات ایشان و مدیر انتشارات نظامی جناب آقای مجید راستی و یاری جناب آقای آیدین

انگوتی متشکرم. نیز از دوستان گرامی جناب آقای فتح الله دویرانی به خاطر خوانش نسخه اولیه و تذکر نکات ویرایشی آن و آقای حسن حسینعلی نویسنده و محقق گرامی که بعد از طبع ویژه نامه، نکاتی برای اصلاح برای مطالب کتاب پیشنهاد دادند، تشکر میکنم. از خانواده خود مخصوصاً همسر عزیزم که بی نظمی های مراد در زمان نوشتن این رساله تحمل کرده و کتابخانه پریشان مرا سامان میداد، عذر خواهم.

علی طارمی - زنجان - اسفند ۱۴۰۲